

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 21.08.2020

Kabul Tarihi: 01.10.2020

YEDİSU ŞEHİR KÜLTÜRÜNDE TÜRK-SOĞD ORTAK MİRASI

Sümevra TÜRK YILDIZ*

Öz

VI. yüzyılın II. yarısında iktisadi, siyasi ve ticari sahada söz sahibi olmaya başlayarak, dönemin Bizans, Sâsânî ve Çin gibi büyük devletleri ile başarılı diplomatik ilişkiler geliştiren Batı Göktürk Kağanlığı, Türkistan bozkırlarında kendi idari sistemini kurarak İpek Yolu ticaretini ve mahir Sogd tüccarlarını kontrolü ve nüfuzu altına almayı başarmıştır. Bu gelişme ile birlikte tarımla, zanaatle ve ticaretle uğraşan yerli halkın refah seviyesi, Batı Göktürk kağanlarının kucaklayıcı ve yenilikçi siyaseti neticesinde zirve dönemini yaşamıştır. Ticaretin gelişmesi yeni şehirlerin kuruluşunu teşvik etmiş, Batı Göktürk topraklarında meskûn olan Türk boylarının varlığı ise hızlı bir Türkleşme sürecini beraberinde getirmiştir.

Anahtar kelimeler: Yedisu, Sogdlular, Batı Göktürk Kağanlığı, Türgeşler, Şehir Kültürü.

Turkish-Sogdian Common Heritage In Zhetysu Urban Culture Abstract

In the second half of the 6th century starting to have a voice in the economic, political and commercial fields, Western Turkic Khaganate, which developed successful diplomatic relations with the great states such as Byzantine, Sasanian and China, managed to control the Silk Road trade and the sovereign Sogdian merchants by establishing its own administrative system in the Turkistan steppes. With this development, the welfare level of the native population engaged in agriculture, craft and trade has experienced the peak period as a result of the embracing and innovative policy of the Western Turkic khagans. The development of trade encouraged the establishment of new cities, and the presence of Turkic tribes settled in the Western Gokturk lands accelerated process of Turkization.

Keywords: Zhetysu, Sogdians, Western Turkic Khaganate, Turgesh, Urban Culture.

* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, sumeyraturkyildiz@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0001-7788-7066.

Giriş

VI. yüzyılın ortalarında Batı Göktürk Kağanlığı'na, VIII. yüzyılda ise Türgeş ve Karluklara ev sahipliği yapan Yedisu bölgesi; üzerinde akan İli, Karatau (Karatal), Çu, Aksu, Talas, Lepsi ve Biyen (Bien) ırmaklarından dolayı bu adı almakla birlikte coğrafi taksimata göre bugünkü Kazakistan'ın güneydoğusu, Kırgızistan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın kuzeybatısındaki toprakları içine almaktadır. Saka/İskit yerleşiminden sonra bölgeye Wu-sunlar göç etmiş ve bu coğrafya, Çin kaynaklarına, Han İmparatorluğu'nun (M.Ö. 206 - M.S. 220) düşmanları olan Hunları yok etmek için Wu-sunlar ile akdedilen ittifak sebebiyle yansımıştır.¹

Göçebe ve yerleşik medeniyetlerin kaynaşarak karşılıklı etki dairesinde kaldığı, Türkistan'ın bozkır ve yerleşik-tarım bölgeleri arasında yer alan Güney Kazakistan ve Yedisu, Türkistan'ın diğer vilayetlerinde olduğu gibi şehir kültürünün geliştiği önemli bölgelerdendir.² Bölgede ilk yerleşim, M.Ö. 2000'li yıllara tarihlendirilmektedir.³

Söz konusu coğrafyanın genişliği ve üzerinde barındırdığı insanlara sunduğu iklim, yer şekilleri gibi etkenlerin farklılığının rol oynadığı değişken hayat tarzına dikkat edilirse, Türklerin mevcut şartların belirlediği ölçüde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik hayat tarzlarını benimsedikleri görülecektir. Dolayısıyla Türklerin batıya yönelindiklerinde, burada yerleşik hayatı benimseyerek köklü bir şehir kültürünün mirasçıları olan Sogdlular ile tanışmaları, karşılıklı tesir dairesine düşerek bölgedeki şehir hayatını mükemmelleştirmekle birlikte benimsemelerinde de önemli rol oynamıştır. Göktürkler döneminde gerçekleşmeye başlayan bu vaziyet hiç şüphesiz, halefleri Türgeşlerin bölgede hâkimiyetini tesis etmesiyle birlikte daha da gelişerek sonraki Türk devletleri için örnek teşkil etmiştir. Yapılan bu araştırma, arkeolojik çalışmalardan yola çıkılarak elde edilen verilerin değerlendirilmesi neticesinde, Yedisu sahasında erken Türk yerleşimi ve kurdukları şehirler, Sogdiana'dan bölgeye gelen göçler, Sogd kolonileri ile karşılıklı temaslar ve şehirleşme konularına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Kolonileşme

VI. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkan Göktürkler, Juan-juan gücünü yıktıktan sonra Sâsânîlerle işbirliği yaparak Eftalitlerin varlığına son vermişlerdir. Böylece Göktürkler, Sogdiana'da hâkim güç durumuna gelmişlerdir.

VI. yüzyılın sonu VII. yüzyılın başında, yaklaşık 60 yıllık bir süreçte Batı Göktürk Kağanlığı'nın Sogdiana'da sosyal barışı sağlamasıyla birlikte, Sogd

¹ Vahap Abdurrahman, "Orta Asya'daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine", *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 8-10 Mayıs 2002*, Ankara 2004, s. 203-204; N. Ya. Biçurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, T.II., İz. Akademii Nauk SSSR, Moskova 1950, s. 156.

² K.M. Baypakov, "VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 161.

³ V.E. Nusov, *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Frunze 1971, s. 7.

şehir devletleri önlerinde hiçbir engel olmadan tercih ettikleri istikamete yönelmişlerdir. Kağanlığın kolonileşmeyi teşvik etmesi, nüfusun aşırı yoğunlaşmasını ve sosyal çatışmaların artmasını engelleme düşüncesinden ileri gelmektedir.⁴ Diğer yandan dihkânlara bağlı olmak istemeyen yerli nüfus ülkenin doğusuna; Yedisu bölgesine doğru hareket ederek bozkır bölgelerine yerleşmiş, burada kendi sanatlarını icra ederek göçebelerle ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Yedisu arazisindeki Sogd kolonilerinin yaygınlaşması neticesinde yüksek tarım medeniyeti bütün Talas Vadisi'ne ve Çu Nehri'nin sol sahiline yayılmıştır.⁵

Yedisu'daki Sogd kolonileri meselesi ilk olarak 1927 yılında V.V. Barthold tarafından ele alınmıştır. Fakat onun döneminde arkeolojik materyallerin birçoğunun bulunmamış olması, yapılan araştırmanın yalnızca yazılı kaynaklarla sınırlandırılmasına sebebiyet vermiştir. Bu kaynaklar doğrultusunda V.V. Barthold, bölgede VII. yüzyılda yerleşik bir kültürün varlığından ve bu tarım kültürünün Sogdiana'dan getirildiğinden bahsetmektedir. A.I. Terenojkin, 1929 yılında yapılan arkeolojik araştırmaların sonucunda “*Sogd Kolonizasyonu*” terimini tanıtmış, bölgedeki en erken yerleşik yaşamın ortaya çıkışını da Wu-sun dönemiyle ilişkilendirmiştir.⁶

Çu ve Talas Vadileri'ndeki Sogd kolonileri hakkında ilk bilgiler, Menandros'un sefir Zemerkos'un İstemi Kağan'ı ziyaret etmesiyle alakalı kayıtlarında yer almaktadır.⁷ Narşahi, Ebrûy'un zulmünden kurtulmak için Buhara'dan kaçan bir grup Sogdlu dihkân ve tüccarın Talas Vadisi'ne taşınarak Hamûket (Camuket) şehrini kurduklarını kaydetmektedir.⁸ VII. yüzyılda ise Taraz, Suyab, Nevaket şehirlerinde Sogd nüfusu daha da artmıştır.⁹ Bu gelişme hiç şüphesiz Göktürk hâkimiyet sahasının genişlemesi ile alakalıdır. Ülkenin refah seviyesi yükselmiş, tüccarlara serbest dolaşım imkânı verilmiştir. Bu imkânlar Sogdlu tüccarlar tarafından layıkıyla değerlendirilerek ülkenin çeşitli şehirlerinde koloni kurma ayrıcalığına sahip olmuşlardır.

Yedisu'nun “*Sogd Kolonizasyonu*” hipotezinin gelişmesine ve yaygınlaşmasına büyük katkı sağlayan mütehassıslardan biri de A.N. Bernştam'dır. Arkeolojik buluntuların ve yazılı kaynakların paralel bir şekilde değerlendirilmesi, bölgedeki kolonileşmenin varlığı, önemi gibi meselelerle birlikte kolonilerin en erken kurulma tarihleri hususunda bilgi sahibi olmamızı mümkün kılmaktadır. A.N. Bernştam, Sogd yerleşimlerinin tarihsel gelişimini iki dönemde incelemektedir. Birinci dönem, III. - VI. yüzyıllar arasında kurulan koloniler;

⁴ Boris I. Marşak, “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 172.

⁵ A.M. Mandelştam, “Srednyaya Aziya v VI. - VII. vv.”, *Oçerki İstorii SSSR, Krizis Rabovladelçeskoj Sistemi i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III. - IX. vv.*, Moskova 1958, s. 370.

⁶ V.A. Kolçenko, “K voprosu o ‘sogdiysah’ v Çuyskoj Doline”, *Dialog Tsivilizatsiy*, Vıp: III, Bişkek 2003, s. 48.

⁷ İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009, s. 48.

⁸ Narşahi, *Târîh-i Buharâ*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 10-11.

⁹ K.M. Baypakov - V.D. Goryaçeva, “Semireçe”, *Srednyaya Aziya i Dalnij Vostok v Epohu Srednevekovya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekovye*, Moskova 1999, s. 151.

bu dönemde her ne kadar bölgeye yerleşmiş olsalar da Sogdlular, hâlâ ayrı bir kültür ve sosyo-ekonomik fenomeni temsil etmektedir. Yerli göçebelerle herhangi bir entegrasyon sürecine girmemişlerdir. VI. yüzyılın sonu ile ilişkilendirilen ikinci dönem ise, Buhara göçü ile alakalıdır ve aynı zamanda göçebe Türkler tarafından kademeli olarak asimilasyon sürecinin başladığı dönemdir. Bu da Sogd kültürünün Türkler arasında tamamen yayılmasına yol açmıştır. Bernştam'ın ifade ettiği bu süreç, IX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.¹⁰ VI. - IX. yüzyıllar olarak ele alabileceğimiz ikinci dönem yaşanan Sogd göçlerinin yoğunluğunda hiç şüphesiz Türkistan'ın Araplar tarafından fethi ve Sâmânî seferleri de etkili olmuştur.¹¹

Sogd kolonilerinin Talas, Çu ve İli vadilerine yayılması, beraberinde çok sayıda şehrin ve muhkem yerleşim birimlerinin kurulmasına sebebiyet vermiştir.¹² Sogdlular, Hamuket, Nevaket, Kirmirau, Bunciket, Semeknu gibi şehirler kurmuşlardır. Fakat bu arazilerdeki nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler oluşturmaktadır. Şehir adlarının büyük kısmının Türkçe olması da bunu ispat etmektedir. Dolayısıyla Yedisu bölgesinde şehir kültürünün oluşumunda sadece Sogdlular değil Türkler de önemli rol oynamışlardır.¹³

Yedisu şehirlerinin oluşum sürecinde Sogdluların tesir derecesi, araştırmacıların üzerinde dikkatle durduğu ve hâlâ tam olarak açıklığa kavuşturulamayan bir mesele olarak kalmaktadır. Yedisu'da şehir kültürünün Sogd kolonileri sayesinde oluştuğunu ve geliştiğini ileri süren V.V. Barthold'a, S.G. Klyaştorıny da katılmaktadır. A.N. Bernştam ve P.N. Kojemyako ise Yedisu'daki yerleşik kültür numunelerinin Sogdlulara, göçebe kültür buluntularının ise Türklerle ait olduğunu ileri sürmektedirler. T.N. Senigov'un fikrine göre, Taraz ve çevre bölgelerin ahalisi yerli Karluk Türklerinden ibarettir. Son dönemlerde Sogdiana ve Yedisu'da yapılan yoğun araştırmalar neticesinde söz konusu bölgeye gelen Sogdlular ve Sogd medeniyetinin, bölgenin diğer unsurlarıyla birlikte bütünleştirici rol oynadığı tespit edilmiştir. Çünkü aynı dönemde burada Türk medeni kompleksleri de oluşmaya başlamıştır. Bunu yalnızca Yedisu'da değil, Fergana, Usruşana, Toharistan ve Sogdiana'da ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular da tasdik etmektedir.¹⁴

2. Türk-Sogd Etkileşimi

Türk-Sogd etkileşimi, VI. yüzyılda daha da belirginlik kazanarak, Sogd silahlarının Türk silahları etkisinde gelişme göstermesi, çanak süslemelerindeki Türk kültür unsurlarının (ok resimleri, kertikler, çanak saplarındaki hayvan figürlü öğeler) genişlemesi, Sogd koroplastiğinde Türk süvari tasvirlerinin yer alması bu etkileşimin varlığı için somut kanıt teşkil etmektedir. Daha canlı

¹⁰ A.N. Bernştam, "Sogdiyskaya Kolonizatsiya Semireçya", *Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevñ İsledovaniyah İstituta İstorii Materialnoy Kultur, AN SSSR*, Vıp: VI, Moskova-Leningrad 1940, s. 42.

¹¹ Kolçenko, *a.g.e.*, s. 48.

¹² S.G. Klyaştorıny - T.İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 105.

¹³ K.M. Baypakov, "VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan'daki Şehirler ve Yerleşik Kültür", s. 162.

¹⁴ Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 151-152.

bir örnek ise, Afrasiyab duvar resimleridir. L.I. Albaum'a göre, Afrasiyab'ın batı duvarındaki şekillerin çoğu Türklerin tasvirini göstermekte olup, resimler Türk taş heykelleri ile mukayese edildiğinde birçok ortak özelliği yansıtmaktadır. Yine Pencikent duvar resimlerinde var olan silah tasvirlerinin Türklerin silah teçizatları ile hemen hemen aynı olduğu görülmektedir.¹⁵ Türklerin Ceyhun ve Seyhun merkezlerinde yerleşik hayata geçmesi, maddi medeniyet kaynaklarının takip edilmesini de kolaylaştırmıştır. Sogd ve Tohar kaynaklarında geçen kadın giysilerine bakıldığında, Türk giysilerinin VIII. yüzyılda Türkistan kadınlarının milli giysisi konumuna geldiği görülmektedir.¹⁶

Bölgedeki Türk-Sogd yakınlaşmasının en bariz örneği iki millet arasında yapılan evliliklerdir. “*Mug Dağı Belgeleri*” arasında, deri üzerine yazılmış ve Sogd hükümdarı tarafından verilmiş bir nikâh sözleşmesi bulunmuştur. Belge, Nevaket şehrinden soylu bir Türk olan Ut-tegin ile Sogdianalı bir kız olan Çer'in (Dugdgonçin) evliliklerini tanımlamaktadır.¹⁷

Diğer yandan söz konusu dönemde Sogdlular, ticaret yollarının güvenliğini sağlayabilecek bir devlete bağımlı olmaya meyilliydiler. Aynı zamanda şehir kültürü, tarım, zanaat ve ticari ilişkiler alanında büyük bir deneyime sahip olmaları sebebiyle bozkırlarda yaşayanlar için de faydalıydılar. Çünkü Sogdlular, Çinlilerden ve Farslardan farklı olarak bozkır halklarıyla düşman olan büyük bir devletin tebaası değildiler.¹⁸ Sogd bölgesinin kağanlığın terkibine dâhil olması ile birlikte, söz konusu dönemin maddi kültürü, yerel yerleşik ve göçebe Türklerin ortaklıklarını yansıtır. Maddi kültürdeki bu ortaklık her şeyden önce, Sogd şehirlerinin ve kağanların kazançlarındaki ortaklığa bağlıdır. Diğer bir nokta-i nazar da, kağanlığın güçlü askerî yapısı, Çin ve İran'ın Türkistan'a karşı saldırgan tutumlarının karşısında durarak, bölgenin refah seviyesini koruması, el sanatları, ticaret gibi alanların inkişafı için gerekli şartların oluşmasını sağlamıştır. Her türlü baskıdan uzak, özgür bir toplum yapısının varlığı, Sogd kolonilerinin daha geniş mesafelere yayılmasını teşvik etmiş, bozkırların uzak bölgelerine kadar ekonomik hayatın canlanması için bir sebep teşkil etmiştir.¹⁹

Sogdiana vahalarında, özellikle birbirine komşu olan beyliklerde; Fergana, Yedisu ve Çaç'ta şehir ve köy birimlerinin oluşturulmasıyla, hızlı bir şekilde meskünleşme süreci yaşanmıştır. Mevcut şehirler, yolun ana hattıyla ve onun ticari yan kollarıyla birbirine bağlanmaktaydı. Bu arazilerde meskünleşmiş Türkler sadece yolların muhafazasıyla ilgilenmiyor aynı zamanda kervanlara at, deve ve gıda maddeleri satıyorlardı. Uluslararası ticaret ağına dâhil olarak, sanatkârlığın ve ticaretin gelişmesinde önemli rol oynuyorlardı.²⁰ Batı

¹⁵ A.M. Malikov, “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maveraünnehir Türkleri (M.S. VI.-VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 146.

¹⁶ Yu. F. Buryakov, “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 241.

¹⁷ K.M. Baypakov - L.B. Erzakoviç, *Drevnie Goroda Kazahstana*, Alma-Ata 1971, s. 51.

¹⁸ Marşak, *a.g.e.*, s. 170.

¹⁹ L.S. Baratova, “Orta Asya'daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 95.

²⁰ Buryakov, *a.g.e.*, s. 239.

Göktürk Kağanlığı döneminde Sogdiana'nın doğu ve batı bölgeleri, büyük ve küçük yerleşim merkezleri ile birlikte, büyük ticaret yolları üzerinde sadece transit noktaları olarak kalmamış, bu kentler aynı zamanda kıymetli mallar, metalürji ürünleri, ipekten yüne kadar muhtelif kumaş türleri, halı ve kilimler, seramik mamulleri üretiminde uzmanlaşmış merkezler idi.²¹

3. Şehirleşme

VII. ve VIII. yüzyıllar arasında oluşmaya başlayan Güney Kazakistan ve Yedisu şehir kültürünün kendi içinde, antik geleneklerle birlikte Ortaçağ şehir kültürünün bir parçası olan Sogd şehir kültürünün yeni unsurlarını da birleştirdiğini ifade eden K.M. Baypakov, bölgedeki şehirlerin karakteristik yapısını şöyle ifade etmektedir:

“Genellikle Güney Kazakistan’a özgü daire şeklindeki şehir planlarında, antik yerleşimlerden orta çağ şehirlerine geçen geleneksel planlamaların etkisi olmuştur. Konutların planlamasında tambur şekilli girişler, dar kenarlı ve ölü açık dikdörtgen yer şömineleri, ikili değirmen taşları için dikilen kazıklar ve pişirilmemiş kil tuğlalardan yapılmış daire şeklindeki ya da oval istinat duvarlar gibi geleneksel özellikler görülmektedir. Bunların yanı sıra, sofaların üzerindeki tümsekler-çıkıntılar ve dört kolonlu tavanlar gibi yeni unsurlar da sunulmuştur.”²²

Şehir kültürünün güneybatı Yedisu’da, Güney Kazakistan’dan farklı olarak gelişmiş yerleşik ve tarımsal geleneklerin mevcut olmadığını ifade eden mütehassıs, söz konusu yüzyıllarda Yedisu şehirlerinin İpek Yolu güzergâhında bulunması sebebiyle, geçiş ticaretinin şehir ve yerleşik-tarım kültürünün gelişiminde önemli rol oynadığı üzerinde durmaktadır.²³

Erken dönemlerden itibaren bölgede Türk yerleşimine dair ilk buluntular, 1938-39 yıllarında Talas Vadisi boylarında arkeolojik kazı çalışmaları yürüten A.N. Bernştam’ın, Hun dönemine ait Berkkarın ve Kenkol Kurganları’nın (M.Ö. III. - M.S. II.) tespiti ile mümkün olmuştur. Bölgede, orta ve küçük ölçekte 31 kurgan açan A.N. Bernştam, kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan toprak, demir ve altından yapılmış çok sayıda buluntuyu göçebe yaşam biçimi dolayısıyla Hunlar ile ilişkilendirmektedir.²⁴ A.N. Bernştam’ın görüşlerine katılmayan S.S. Sorokin ve A.K. Kibirov gibi araştırmacılar, söz konusu kurgan buluntularını M.S. II. - III. yüzyıllar ile ilişkilendirmekle birlikte, Hunlar ile alaka kurulamayacağını ifade etmektedirler.²⁵

Bölgenin erken dönemlere ait diğer bir kültür merkezi, Çu Vadisi’nde 1964 yılında yapılan kazı çalışmaları esnasında tespit edilen Wu-sun dönemine (M.Ö. III. - M.S. I.) ait Kara-Baltı yerleşim merkezidir. Bu buluntudan yola

²¹ Buryakov, *a.g.e.*, s. 241.

²² Baypakov, *a.g.e.*, s. 161-162.

²³ Baypakov, *a.g.e.*, s. 162.

²⁴ A.N. Bernştam, *İzbrannie Trudy po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II., Fond “Soros Kirgızstan”, Bişkek 1998, s. 35-39.

²⁵ G. Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Köln 1970, s. 37.

çıkarak bölgedeki en erken yerleşimi Wu-sun dönemi ile ilişkilendiren V.E. Nusov, Talas Vadisi'ni de M.Ö. III. yüzyıldan itibaren göçebelerin daimi olarak kaldığı bir bölge olarak tanımlamaktadır. Ayrıca göçebelerin burada sığır yetiştiriciliği ile meşgul olduklarından, kısmen yerleşik hayat sürdürüklerinden de bahsetmektedir.²⁶

Sogd kolonilerinin bölgeye M.S. I. yüzyılda dâhil olmaya başladıkları fikrini savunan A.N. Bernştam, yeni arkeolojik buluntuların ve yazılı kaynakların analizi neticesinde söz konusu tarihi M.S. V. yüzyıla kadar götürmektedir. Mühassıs, özellikle Frunze şehrinin 32 km. doğusunda bulunan Krasnaya Reçka'yı Sogd kolonilerinin ilk yerleşim yeri olarak nitelendirmektedir. Bölgede üst sınıfın yaşadığı, çığ kerpiç ve kil bazlı malzemelerden inşa edilmiş, iki ve üç katlı evler tespit edilmiştir. Altı oda ve müstemilattan müteşekkil evlerden birine, bir kısmında aile mezarlığı bulunan avlu birleşmektedir. Buluntular, burada yaşayan ahalinin, başlarına bir felaket gelmesi sonucu evlerinden ayrılarak başka bir bölgeye taşındıklarını göstermektedir.²⁷

Yedisu sahasındaki diğer bölgelere nispeten erken yerleşim merkezleri olarak addedilen Çu ve Talas vadilerinde, ahalinin çok erken dönemlerden itibaren sulama sistemi ile tanıştığı ve meşguliyet olarak çeşitli sahalarda gelişen sanatkârlıkla, Çin'den İran'a Çu Vadisi yoluyla hayata geçirilen ticaret ile ve sıcak iklimi, bereketli toprakları, kolay sulama sistemi vasıtasıyla da tarım ile uğraştığı gözlemlenmektedir. VIII. yüzyılın başlarında Türgeş kabileleri bu arazilere geldiklerinde, muhkem kale duvarları ile ihata edilmiş birkaç küçük yerleşim yeri ve şehirler vardı. Söz konusu şehirlerin ahali olan Türkler ve Sogdlular, tarım, ticaret ve zanaatle uğraşıyorlar, şehir sınırlarına yakın bölgelerde ikamet eden göçebe kabileler ile iktisadi ilişkiler devam ediyordu. Fakat bu dönemde zanaatın tarımdan, şehirlerin köylerden net bir ayrımı henüz söz konusu değildi. 15 km² veya daha fazla mesahaya sahip olan şehirlerin birçoğu iki veya üç muhkem surla çevrilmiş olup, dış surun uzunluğu bazen 28 km'ye kadar ulaşabilmekteydi. Duvar ve surların başlıca yapı malzemesi ise kil çözeltisi ve çakıl taşı idi.²⁸

Çu Vadisi'ndeki yerleşim merkezleri hakkında bilgi veren en eski kaynaklardan biri 630'lu yıllarda bu bölgede seyahat eden Hsüan-Tsang'ın notlarıdır. Hsüan-Tsang yerleşim yerlerinin isimleri ve konumları hakkında bilgi vermez, aynı zamanda bahsettiği şehirlerin herhangi bir ayrıntısından bahsetmez (görünümü, iç ve dış yapısı gibi). Detaylandırmadan kaydetmiş olmasına rağmen, her birinin başında birbirinden bağımsız Türk beyleri bulunan çok sayıda önemli yerleşim merkezinden bahsetmektedir.²⁹ Talas Vadisi hakkındaki ilk tasavvurlarımızı ise VI. yüzyılın II. yarısında Bizans elçisi Zemerkos'un

²⁶ Nusov, *a.g.e.*, s. 7-8.

²⁷ A.N. Bernştam, *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Komiteta Nauk pri SNK Kirgizskoy SSR, Frunze 1941, s. 55.

²⁸ Nusov, *a.g.e.*, s. 7.

²⁹ N. Togan, "Peygamber'in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: IV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964, s. 21-55.

İstemi Yabgu'yu ziyarete gelmesini tasvir eden Menandros'un kayıtlarına borçluyuz. İslam kaynaklarında Taraz olarak ifade edilen Talas, Moğol döneminden sonra kaynaklarda Talas, Yanı-Talas ve Yanı gibi isimlerle adlandırılmıştır. Arkeolojik malumatların kesinleştirdiği üzere, Talas; Cambul şehri ile ilişkilendirilmektedir. Talas, hem zengin medeni katmanları ve mesahasının büyüklüğüne göre hem de doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunmasından dolayı diğer Talas Vadisi şehirlerinden ayrılmaktadır.³⁰

Yakın döneme kadar Yedisu şehirlerinin kesin konumunu belirlemek oldukça güç bir mesele olarak kalmaktaydı. V.V. Barthold, Suyab'ı Isıkgöl'ün batısında ararken, Balasagun'u önce Burana şehri ile daha sonra ise Akbeşim ile tanımlamaktadır. A.N. Bernştam ise Suyab'ı Çong-Kemin Vadisi'ndeki Novoriyskoy'da Balasagun'u ise Akbeşim yerleşim merkezinde göstermektedir. G. Clauson ise Suyab'ı Akbeşim ile ilişkilendirmektedir. Söz konusu tahminlere göre şehirlerin muhtemel konumları; Suyab, Akbeşim arazisinde, Balasagun ise Burana arazisinde olmalıdır. Kaşgarlı Mahmud ise Balasagun şehrini Kuz Ordu olarak adlandırmaktadır. Arkeolojik çalışmalar neticesinde yeterince iyi öğrenilmiş, büyük mesahaya sahip, uzun kale duvarları ile ihata edilmiş şehir kompleksleri, yazılı kaynaklarda bahsedilen büyük şehirler ve başkentler ile karşılaştırıldığında; Cambul'u Taraz ile Akbeşim'i Suyab ile Burana'yı Balasagun ile Krasnaya Reçka'yı Nevaket ile Şiştobe'yi ise Nuzket ile ilişkilendirmek mümkündür.³¹

Çu ve Talas Vadisi arazilerinin sistematik kazı çalışmaları esasında VII. - VIII. yüzyıllara ait 36 şehir kaydedilmiştir. Söz konusu şehirlerin tipolojik hususiyetleri üzerinde durarak, bu şehirleri mesahalarına göre bir sınıflandırmaya tabi tuttuğumuzda üç şehir tipi sunmak mümkündür. I. tip şehir grubuna, en az 30 hektar araziye sahip, etrafı duvarlarla çevrilmiş Taraz, Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Şiştobe gibi nispeten büyük şehirler dâhildir. II. tip şehir grubuna ise, arazileri 10 ile 30 hektar arasında değişen; Aktobe, Çaldovar, Merke, Aspara, Sokuluk, Sarıg, Bunciket gibi orta mesahaya sahip şehirler dâhildir. 10 hektardan az olan şehirlerin dâhil olduğu III. grup ise, Cuvantobe (Atlah), Tortkoltobe (Aşağı Barsgan), Toymakent (Adahket), Lugov (Kulan) gibi küçük mesahaya sahip olan şehir grubudur.³²

Sıraladığımız şehirler içerisinde en önemli yerleşim merkezleri olarak Akbeşim, Krasnaya-Reçka, Burana ve Şiştobe'yi örnek verebiliriz. Mükemmel bir şehristana sahip söz konusu şehirler kendi dönemleri için büyük ticaret, sanatkârlık ve idari merkezler olarak kabul görmekteydi. Uzun surlarla çevrilmiş bu şehirlerdeki yerleşim yapıları lős ve lős ile birlikte çakıl, saman ve ot ile karıştırılmış çığ kerpiçten inşa edilmekteydi. Bölgede, pişmiş kerpiç, ahşap ve metal gibi kıymetli yapı malzemelerinin kullanımı ise oldukça sınırlıydı.³³

³⁰ A.N. Bernştam, *İzbrannye Trudi po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. I., Fond "Soros Kirgızstan", Bişkek 1997, s. 102.

³¹ K.M. Baypakov, *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana; Semireçya (VI-naçalo XIII v.)*, Nauka, Alma-Ata 1986, s. 33-66.

³² Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 153.

³³ Nusov, *a.g.e.*, s. 7.

Daha önce de ifade edildiği gibi Yedisu ve İpek Yolu boyunca yerleşmiş olan Sogdlular, Yedisu bölgesinde şehir kültürünün gelişmesinde aktif rol oynamışlar, bu gelişimin bir ürünü olarak da Cemukat, Nevaket, Kırmirau, Bunciket, Semeknu şehirlerini kurmuşlardır. “*Türk-Sogd Etkileşimi*” ile ifade edebileceğimiz ortak kültürel unsurların gelişimi, sadece şehirlerde değil, şehir gelişimini teşvik eden ticaret ve zanaat gibi meşguliyetlerde de gözlemlenmektedir. Şehirlerde sadece üretim değil, aynı zamanda satış da yapılmaktaydı; ülkeler arasında, şehirler ve çevreleri arasında, şehirler ile bozkırlar arasında olmak üzere mal alışverişlerinde üç ana yönelim söz konusuydu.³⁴

Ticari ürünler arasında Çin’den ipek, lake eşyalar, kâğıt ve ayna gibi ürünler getirilirken, Bizans ve Orta Doğu şehirlerinden Babil halıları, değerli taşlar, mercan, inci, cam ve çeşitli kumaşlar taşınıyordu. Sogdlular, gümüşten çeşitli eşyalar, renkli şişeler, ilaçlar, boya maddeleri ve kilim gibi ürünlerin imali ile meşgul idi. Gümüş eşyaların üretim merkezi ise Yedisu şehirleri idi. Göçebelerle yapılan takas ticareti ise Taraz, Suyab, Nevaket, Kulan gibi büyük sınır şehirlerinde kurulan ticaret fuarlarında gerçekleştiriliyordu. En önemli ticaret merkezi ise yazılı kaynaklarda “*tüccarlar şehri*” olarak kaydedilen Taraz idi. Çu Vadisi’nde yer alan, şehir ahalisinin neredeyse yarısının ticaretle meşgul olduğu Suyab’tan ise, “*çeşitli ülkelerden gelen tüccarların yaşadığı yer*” şeklinde bahsedilmektedir. Sınır şehirlerinde göçebelerle yapılan takas usulü alışverişten farklı olarak şehir merkezlerinde ticaret, parayla yapılmaktaydı. Şehir kazılarında ortaya çıkarılan Türgüş ve Tuhus sikke buluntuları ise söz konusu durumu kanıtlar niteliktedir.³⁵

Türgüş hâkimiyetine kadar Eftalit ve Göktürk gibi Türk devletlerinin iktisadi hayatında sikke kullanımının mevcutluğu bilinmektedir. Eftalit sikkeleri, Grek (Bactria) ve Sâsânî³⁶ etkisinde, Göktürk sikkeleri ise Çin etkisinde gelişerek özgün ve müstakil bir örnek teşkil etmemektedir. Her ne kadar Türgüş sikkeleri de biçimsel açıdan Çin sikke modelinde gelişmiş olsa da, herhangi darbedilmiş bir sikkenin üzerinde değişiklikler yapılarak oluşturulmasından ziyade, devletin kendi eliyle darbettiği sikkeler olması sebebiyle Türk kültür tarihi açısından büyük öneme sahiptir.

Türkistan Türkleri içerisinde para dolaşımının temelini oluşturan ve Türgüşler tarafından temsil edilen söz konusu sikkelerin büyük çoğunluğu, hem buluntu yerleri hem de darp merkezleri olarak Talas, Akbeşim, Krasnaya-Reçka ve Sarıg şehirleri ile ilişkilidir. Çin sikke modelinde, bronzdan imal edilmiş, ortasında kare bir delik bulunan Türgüş sikkeleri, üzerinde “*kirişsiz yay*” veya “*bumerang*” şeklinde bir tamga ve Sogd dilinde yazılar ile karakterize edilmektedir.³⁷

³⁴ Baypakov, “VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, s. 162.

³⁵ Baypakov - Goryačeva, *a.g.e.*, s. 162.

³⁶ B.A. Litvinsky, “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. III, Unesco Publishing, France 1996, s. 139-143.

³⁷ O.İ. Smirnova, *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*, İzdatelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostočnoy Literaturi, Moskova 1981, s. 60.

O.İ. Smirnova'nın da tasdik ettiği gibi VIII. yüzyılda Sogd dili ve yazısı Yedisu bölgesindeki Türk hâkimiyetinde resmi bir hüviyet kazanmıştır. VIII. yüzyıl Türgeş sikkeleri üzerinde bulunan Sogdca yazılar, Türklerin bu dile adaptasyonu için hazırlık aşamalarından biri olduğunu göstermektedir.³⁸

Sikkeler farklı kağanların hâkimiyet dönemlerinde, 704-766 yılları arasında tarihlendirilmektedir. Sikkelerin darp edildiği merkez olan Talas'ın, Kara Türgeş Devleti'nin merkezi olması ve 711 yılında Sarı Türgeşler'in Kara Türgeş tâbiyetine girmelerinden dolayı sikkeler Kara Türgeş Devleti'ne atfedilmektedir.³⁹ Taraz kazılarında ortaya çıkarılan söz konusu sikkelerin stratigrafik konumu, VIII. - IX. yüzyıllara tarihlendirilen dördüncü katman olarak belirlenmiştir.⁴⁰

Şehirlerin ve yerleşik ahalinin hayatında ticaretle birlikte hiç şüphesiz tarım ve hayvancılık da büyük rol oynamaktaydı. Zirai ürünler arasında tahıl bitkileri, üzüm, meyve ve sebze gibi ürünler yetiştirilmekteydi. Şarap üretimi ile ilgili buluntulara Lugov şehrinde bir çiftlik evinin hususi odasında rastlanılmış olup, burada tesis edilmiş küçük bir atölyenin buluntularından yola çıkılarak birkaç birleştirilmiş boru aracılığıyla iletilen üzüm suyunun dinlendirildikten sonra çeşitli kaplara koyulduğu tahmin edilmektedir. Şarapçılık kalıntılarına aynı zamanda Talas Vadisi'nde bulunan Tortkul şehrinde de tesadüf edilmiştir. Ahalinin üzüm şarabı ile birlikte kenevirde elde ettikleri bir tür şarapla birlikte ayran tükettikleri de bilinmektedir. Meyve ve sebze türlerinin birçoğunu yetiştirerek kazanç sağlayan bölge halkının buğday, arpa, pirinç, bezelye, fasulye gibi bitkilerle birlikte kavun, karpuz, kayısı gibi meyveleri de yetiştirdikleri Taraz ve Krasnaya Reçka şehirlerinin kazılarında tespit edilen söz konusu bitkilerin tohum buluntularından anlaşılmaktadır.⁴¹

2014 yılında Taraz'da arkeobotanik çalışmalar yürüten S.V. Baştannik, D.A. Voyakin, R.N. Buranbayev gibi araştırmacılar, bölgede Türgeş dönemine ait birçok farklı tohum buluntusu ile karşılaşmışlardır. Buluntular arasında, buğday (*triticum aestivum*), çift sıralı arpa (*hordeum vulgare distichum*, *hordeum vulgare nudum*), darı (*panicum milliaceum*), mercimek (*lensculinaris*), fasulye (*faseolus*) gibi bitkiler yer almaktadır.⁴² Söz konusu tohum buluntuları bölge halkının gündelik yaşantısını aydınlatmakla birlikte, yerleşim bölgelerinin zenginliğini de ortaya koymaktadır.

Sonuç

Bahsettiğimiz dönemde Türkistan'ın pek çok vilayetinde olduğu gibi Yedisu'da Türk kağanlar tarafından idare edilen Sogd kolonileri, bölge ticaretinde

³⁸ V.A. Livşits, *Sogdiyskie Dokumenti s Gor Mug/Yuridiçeskie Dokumenti i Pisma Çteni, Pereved i Kommentarii*, Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1962, s. 80-81.

³⁹ Bernştam, *a.g.e.*, s. 105.

⁴⁰ Bernştam, *a.g.e.*, s. 73.

⁴¹ Baypakov - Goryaçeva, *a.g.e.*, s. 162.

⁴² S.V. Baştannik - D.A. Voyakin - R.N. Buranbaev, "Arheobotaniçeskie İssledovaniya Tsidateli Srednevekovogo Gorodişa Taraz v 2014", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii (Elektronnyy Jurnal)*, No: 2/29, Tyumen 2015.

en önemli etkiye sahiplerdi. Uluslararası ticaret kervanlarını yönetmekle birlikte bozkırın en ücra köşelerine giderek ekonomik ve kültürel hayatın canlanmasında katkıda bulunmuşlardır. Netice itibarıyla bölgeye yerleşen Türkler ile Sogdlular arasında yoğun bir ilişkinin var olduğunu ve bunun sonucu olarak başta ekonomik olmak üzere idari, medeni, kültürel ve sosyal sahalarda da karşılıklı etkileşimin izlerini görmek mümkündür. Arkeolojik buluntularla birlikte yazılı kaynakların da tasdik ettiği gibi, yüzyıllar boyunca aynı coğrafyayı paylaşan Türkler ve Sogdlular, burada, yaşam tarzı, meşguliyet, din, dil gibi unsurların birlik teşkil ettiği kendine has, ortak bir kültür vücuda getirmişlerdir.

Kaynaklar

ABDURRAHMAN, V.: “Orta Asya’daki Bir Kısım Türk Yer Adları ve Bu Yerlerin Tarihi Süreç İçerisindeki Siyasi Durumu Üzerine”, *Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu 8-10 Mayıs 2002*, Ankara 2004.

BARATOVA, L.S.: “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BAŞTANNIK, S.V. - VOYAKIN, D.A. - BURANBAEV, R.N.: “Arheobotaniçeskie İssledovaniya Tsidateli Srednevekovo Gorodişa Taraz v 2014”, *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii (Elektronnyy Jurnal)*, No: 2/29, Tyumen 2015.

BAYPAKOV, K.M. - ERZAKOVIÇ, L.B.: *Drevnie Goroda Kazahstana*, Alma-Ata 1971.

BAYPAKOV, K.M.: *Srednevekovaya Gorodskaya Kultura Yujnogo Kazahstana; Semireçya (VI-naçalo XIII v.)*, Nauka, Alma-Ata 1986.

BAYPAKOV, K.M. - GORYAÇEVA, V.D.: “Semireçe”, *Srednyaya Aziya i Dalniy Vostok v Epohu Srednevekoviya. Srednyaya Aziya v Rannem Srednevekove*, Nauka, Moskova 1999.

BAYPAKOV, K.M.: “VI. - IX. Yüzyıllarda Kazakistan’daki Şehirler ve Yerleşik Kültür”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

BERNŞTAM, A.N.: “Sogdiyskaya Kolonizatsiya Semireçya”, *Kratkie Soobşeniya o Dokladah i Polevih İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kultur*, AN SSSR, Vıp: VI, Moskova - Leningrad 1940.

_____ : *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Komiteta Nauk pri SNK Kirgizskoy SSR, Frunze 1941.

_____ : *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. I., Fond “Soros Kirgızstan”, Bişkek 1997.

_____ : *İzbrannıe Trudı po Arheologii i İstorii Kirgızov i Kirgızstana*, T. II., Fond “Soros Kirgızstan”, Bişkek 1998.

BIÇURIN, N. Ya.: *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, T. II., İz. Akademii Nauk SSSR, Moskova 1950.

BURYAKOV, Yu. F.: “Eski ve Orta Çağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

- FRUMKIN, G.: *Archaeology in Soviet Central Asia*, E.J. Brill, Köln 1970.
- KLYAŞTORNIY, S.G. - SULTANOV, T.İ.: *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- KOLÇENKO, V.A.: “K Voprosu o ‘sogdiytsah’ v Çuyskoy Doline”, *Dialog Tsvivilizatsiy*, Vıp: III, Bişkek 2003.
- LITVINSKY, B.A.: “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. III, Unesco Publishing, France 1996.
- LIVŞİTS, V.A.: *Sogdiyskie Dokumenti s Gorı Mug/Yuridiçeskie Dokumenti i Pisma Çteni, Pereved i Kommentarii*, Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962.
- MALIKOV, A.M.: “Arkeolojik ve Yazılı Kaynaklara Göre Maverünnehir Türkleri (M.S. VI. - VIII. Yüzyıllar)”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- MANDELŞTAM, A.M.: “Srednyaya Aziya v VI. - VII. vv.”, *Oçerki İstorii SSSR. Krizis Rabovladelçeskoj Sistemi i Zarojdenie Feodalizm na Territorii SSSR III-IX. vv.*, Moskova 1958.
- MANGALTEPE, İsmail: *Bizans Kaynaklarında Türkler (Menandros Protektor ve Theophylaktos Simokattes)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2009.
- MARŞAK, Boris I.: “Türkler ve Soğdlular”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: III, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- NARŞAHİ: *Târih-i Buharâ*, Çev. Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- NUSOV, V.E.: *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*, Frunze 1971.
- SMIRNOVA, O.I.: *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza, İzdatelstvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1981.*
- TOGAN, N.: “Peygamber’in Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang’ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sa: IV, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1964.